

ДІАГНОСТИКА ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГА: АНАЛІЗ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ

УДК 378.22.001

Т. Є. Гура

Сучасний стан зарубіжної та вітчизняної психологічної науки характеризується актуалізацією потреби у дослідженнях інтегративних, метаякісних характеристик професіонала, серед яких провідне місце займає професійне мислення. Адже саме воно визначає рівень успішності професійної діяльності фахівця, його професійної свідомості, є механізмом професійного становлення і розвитку фахівця, визначальною характеристикою “людини психологічної”.

У більшості наукових досліджень професійне мислення визначається як таке, що реалізується фахівцем у процесі професійної діяльності та має ознаки глобальності, тобто пов’язане з вирішенням глобальних проблем сучасності професійного і світового рівня. Проте, незважаючи на усвідомленість сьогоденною наукою важливості дослідження самого феномену професійного мислення, умов ефективного його розвитку у процесі навчання майбутніх фахівців у вищій школі, залишається невирішеною вихідна проблема – знаходження адекватних, надійних шляхів його діагностики.

Отже, метою статті є визначення основних положень, які визначають діагностику професійного мислення психолога.

Складність, суперечливість процедур емпіричного дослідження професійного мислення психолога зумовлено, з одного боку, специфікою самого мислення як надскладного психічного феномену, для дослідження якого, передусім, необхідно здійснити процедуру об’єктивізації, тобто пошуку таких об’єктивно фіксованих виявів психічної діяльності, в яких відображаються ознаки мисленнєвих процесів та властивостей. Крім того, важливим етапом психодіагностики мисленнєвої сфери особистості є етап інтерпретації отриманих даних – розкриття закономірних зв’язків психічного

явища, включення фактів, що отримані у результаті дослідження, у контекст науки.

З іншого боку, складність емпіричного дослідження професійного мислення психолога зумовлено і його недостатньою дослідженістю, наявністю декількох підходів щодо його розуміння, які, у свою чергу, спричинені невизначеністю самого явища професійного мислення особистості взагалі. Залежно від розуміння автором сутності професійного мислення, відображеного у певній науковій традиції, підході, предметом діагностики стануть різні аспекти мисленнєвої діяльності. Здійснений нами аналіз наукової літератури, присвячений проблемі професійного мислення фахівця й особливостям його вимірювання, надав можливість виокремити три основних підходи: діяльнісний, миследіяльнісний та особистісний.

Так, якщо професійне мислення психолога буде досліджуватися у контексті діяльнісного підходу (Д. М. Завалішина [3], М. М. Кашапов [4], Ю. К. Корнілов [5] та ін.), в якому його визначальними ознаками як практичного є: співпадання поля зору думки і наочного споглядання; індивідуальний характер; зумовленість специфікою ситуації дії (професійне мислення у такому аспекті завжди ситуаційне, воно не може бути понадситуаційним: завжди залежить від вирішуваних завдань та контексту ситуації); можливість “мислити діями”; специфічна мотивація; специфічні індивідуальні узагальнення; невербалізованість тощо, – то його діагностика будується, у першу чергу, на дослідженні дій, що виконуються піддослідним-психологом у процесі вирішення професійних завдань, причому у формі лабораторного експерименту.

Серед основних способів вимірювання професійного мислення у процесі вирішення виробничих завдань на сьогодні виокремлюються такі: запис рухів погляду (метод фіксації око-рухових реакцій); протоколи “мислення вголос”; запис маніпулятивних рухів; запис рухів з пошуку інформації.

Значне місце серед методів діагностики мисленнєвої сфери фахівця взагалі у контексті діяльнісного підходу сьогодні займають різні форми фіксації

фізіологічних показників фахівця, який вирішує професійне завдання: застосування даних електрокардіограми, енцефалограми; вимірювання пульсу; фіксація емоційних станів; визначення показників діяльності мовного аналізатору тощо. Важливим є те, що в кожному з цих досліджень показники фізіологічної активності аналізуються у співставленні з даними вербальних звітів різного характеру [6].

Отже, основним способом об'єктивізації професійної мислєдіяльності фахівця є вербалізація, що було обґрунтовано у працях Г. С. Костюка. Учений довів, що дослідження мислення за допомогою вербалізації зумовлено діалектичним взаємозв'язком мислення і мови: єдність мислення та мови виражається, передусім, у значенні кожного слова, а також у процесі найменування об'єктів, виявляється у кожному судженні, у наявності внутрішньої мови у процесі мислення [7].

Вербалізація під час дослідження мисленневих процесів може застосовуватися у декількох формах.

У більшості вітчизняних досліджень використовується метод “мислення вголос”, або проговорювання, причому він розглядається вченими як складова або спостереження (О. В. Брушлинський [1]), або психологічного експерименту (Н. М. Мехтиханова [6]), тобто його використання як самостійного методу вважається малоцінним. Крім того, можуть бути застосовані методи “проговорення про себе”, вербальних звітів (інтроспективних, ретроспективних).

У зарубіжній психологічній науці більшість учених використовують при дослідженні мислення саме вербалізацію. Значний внесок у дослідження професійного мислення за допомогою вербалізації зробили К. А. Еріксон і Г. А. Саймон [13]. Так, за думкою вчених, вербальний коментар може бути основним завданням та лише випадковим до основного; вербалізація може бути або такою, що збігається з ситуацією – реальною, супроводжуючою, або ретроспективною. Між сприйняттям інформації й її вербалізацією можуть відбуватися різні види проміжних процесів: суб'єкт може говорити про

особливі події або його можна попросити зробити узагальнення. Отже, ці та інші варіації обставин вербалізації можуть суттєво впливати на те, що вербалізується і на інтерпретацію вербальних даних.

Важливим надбанням досліджень К. А. Ериксона та Г. А. Саймона є визначення рівнів вербалізації вирішення завдання, до яких автори віднесли:

перший рівень – інформація репродукується у тій самій формі, в якій вона була здобута;

другий рівень – між звертанням до інформації і вербалізацією відбуваються проміжні записи у вербальний код інформації, яка не була задана первинно у вербальній формі;

третій рівень – вербалізація інформації відбувається після проміжних процесів розгортання та фільтрації, проміжних висновків і генеративних процесів [13].

При вербалізації першого рівня “мислення вголос” не змінює напрямок та структуру мисленнєвих процесів; у випадку вербалізації другого рівня виконання завдання може бути неповним, але напрямок і структура процесу виконання буде незначно змінною. При третьому рівні вербалізації всі зміни мисленнєвої діяльності значно збільшуються завдяки процесам зберігання, переробки та відновлення інформації [13]. Отже, учені наполягають, що при врахуванні вищезазначених рівнів вербалізації метод “мислення вголос” стає надійним засобом вивчення мисленнєвих процесів [13].

Аналіз результатів досліджень зарубіжних вчених щодо можливості використання вербалізації як способу вивчення мисленнєвих процесів фахівців надав можливість зробити такі висновки: по-перше, представленість процесу мислення в протоколі “мислення вголос” залежить від типу завдання, від його складності і способу пред’явлення, від ходу вирішення; по-друге, протоколи “мислення вголос” та зміст короткочасної пам’яті у 50 % випадків відповідають один одному; по-третє, обробка знань з “мисленням уголос” відбувається довше при всіх типах завдань, хоча і не для всіх суб’єктів; по-четверте, при вирішенні наочних завдань “вголос” та “про себе” застосовані способи і стратегії

відрізняються; по-п'яте, проговорення рішення “вголос” призводить до більш ретельної організації мислення [6].

Проте, як у вітчизняній, так і зарубіжній психологічній науці існують і протилежні погляди щодо можливості об'єктивації мисленневих процесів за допомогою вербалізації. Так, помилки у вербальних протоколах спричиняються такими явищами як: 1) поява двох цілей вирішення завдання для суб'єкта: власне вирішити його та слідкувати за власним мисленневим пошуком, самоспостерігати за ним; 2) невключення несвідомих компонентів мислення, інтуїції: як зауважував К. Дункер [2], деякі фази мисленневого процесу одразу ж призводять до їх певної кінцевої реалізації, а тому не можуть бути усвідомлені; крім того, деякі фази пригнічуються суб'єктом, оскільки вони є “занадто умовними, спробними, іноді занадто глупими для того, щоб переступити передпроговорення слова і, таким чином, особистість завдяки своєрідному “фільтру” допускає до оформлення в мові не всякий зміст думки” [2]; 3) швидкий рух думки проти вимову слова, унаслідок чого суб'єкт змушений або пропускати фази мисленневого пошуку, або свідомо затримувати мислення: формулювання вимагає більших зусиль та більшого часу, ніж суб'єкт може витратити на висловлення без порушення цілісності мисленневого пошуку [6]; 4) свідоме приховування суб'єктом кроків вирішення завдання, якщо він знаходить помилку у рішенні, до його вербального оформлення. Крім того, якщо вербалізація відбувається у присутності експериментатора, то експериментальна ситуація як ситуація спілкування значно впливає на вербальний протокол: піддослідний орієнтується на реакції експериментатора, що призводить до зміни напрямку, часу вирішення завдання тощо.

Зіштовхнувшись з проблемами об'єктивності отриманих під час вербалізації даних, ученими було запропоновано метод вербалізації у поєднанні з:

– аналізом мовних формулювань і переформулювань (О. В. Брушлінський [1]);

– характеристикою мовних пауз, що розділюють висловлювання (Л. В. Путляєва [8]);

– аналізом діалогічного мовлення – виокремлення внутрішнього діалогу як компоненту мисленнєвого процесу [6];

– виокремленням предметного, операційного, рефлексивного й особистісного рівнів мисленнєвої діяльності (І. М. Семенов [9]);

– візуальним поданням інформації у вигляді “дерева рішень”, “графа вирішення завдання”.

Експериментально досліджуючи можливості методу вербалізації при вивченні професійного мислення фахівців, Н. М. Мехтиханова зробила важливі висновки: надійна залежність між вербалізацією та показниками вирішення завдань і, у свою чергу, мисленнєвими процесами може бути визначена лише всередині групи піддослідних, які по-різному схильні до вербалізації: для тих, кому складно вербалізувати власну мисленнєву діяльність, проговорення як “вголос”, так і “про себе” призводить до ускладнення мисленнєвого пошуку (час на вирішення завдання збільшується, кількість неправильних рішень зростає, з’являється почуття більшої складності завдання); для тих же, кому вербалізація дається легко, вона може покращувати мисленнєвий процес [6].

Таким чином, оскільки здатність до вербалізації власної мисленнєвої діяльності входить до професійно значущих якостей психологів та визначає їх професійну рефлексію, то для дослідження професійного мислення саме цих фахівців, на нашу думку, метод вербалізації у поєднанні з іншими може мати як власне діагностичний, так і розвивальний ефект.

Отже, підсумовуючи все зазначене вище, зазначимо, що у просторі діяльнісного підходу діагностика професійного мислення психолога без застосування апаратних методів має відбуватися за допомогою методу вербалізації процесу вирішення професійної проблеми фахівцем у поєднанні з аналізом його мовних пауз, формулювань та переформулювань, його візуальним (графічним, схематичним) поданням етапності мисленнєвого пошуку.

Другим підходом, що визначає специфіку діагностування професійного мислення психолога, є миследіяльний підхід (Г. П. Щедровицький, В. О. Лефевр та ін.), основними положеннями якого є такі:

по-перше, у людини не може бути ніякої діяльності, але може бути лише миследіяльність, яка містить у собі комунікацію. Відтак, поняття діяльності є осмисленим або у безособовій формі, коли ми говоримо “універсум діяльності”, або воно є безглуздою абстракцією, що виокремлює такий об’єкт/галузь, якої не може бути у людини [11, с. 549]. Мислення є особливою субстанцією, що існує у соціокультурному просторі і має закони розвитку та життя, які відрізняються від розвитку і життя світу матеріального. “Не людина мислить, а мислення мислить крізь людину”, – стверджував Г. П. Щедровицький [11, с. 8]. “Відправлення людської голови – це ще не мислення. Мисленням відправлення людської голови стають лише тоді, коли вони відповідають певній культурній нормі. А відтак, коли у цієї голови вже є правильний спосіб вирішення завдання або ця голова підіймається на більш високий рефлексивний рівень та самостійно будує правильне нормативне рішення...” [10, с. 9];

по-друге, вираз “предметність діяльності” є осмисленим лише тією мірою, якою він фіксує одну з форм зв’язку мислення і діяльності. Предметність не є універсальною властивістю діяльності, але навпаки є особливою, дуже вузькою та частковою формою [11]. Мислення виникає з текстів, тому, як вчив Л. С. Виготський, мислення виникає бездіяльнісно, воно є позадіяльним [11, с. 553];

по-третє, предметність діяльності породжується не в діяльності, а в думці;

по-четверте, можлива чиста думка-комунікація, поза діяльністю, і тільки ця позадіяльна чиста думка-комунікація й є мисленням. А відтак, мислення неможна розглядати як діяльність, розпочинати аналіз мислення потрібно не з діяльності, а з комунікації [11].

Мислення, згідно з Г. П. Щедровицьким, існує у трьох формах: 1) чистому мисленні, 2) мислекомунікації та 3) миследії. Це не тотожні, а принципово різні процеси, що ґрунтуються на різних законах. Чисте мислення

розгортається в ідеальній дійсності, визначає ідеальний об'єкт; воно існує у схемах, моделях, малюнках і продукує знання за законами логіки; світ чистого мислення реалізується завдяки існуванню людської культури та відображається в текстах комунікації. Мислекомунікація – це мислення, яке відбувається завдяки оперуванню знаннями, що існують у формі понять, у процесі діалогу, тобто у комунікативній формі; вона існує за законами комунікації, діалогу. Миследія – це мислення, яке відбувається у межах практичної дії, “думка, що перейшла на рівень ситуативного діяння” [11, с. 467]. Миследія і чисте мислення пов'язуються між собою комунікацією: коли думка-комунікація знаходить у собі ідеальний об'єкт та розпочинає об'єктивуватися на ідеальних об'єктах, тоді вона стає знанням.

Пов'язує між собою чисте мислення, мислекомунікацію і миследію рефлексія, яка забезпечує об'єктивацію, онтологізацію та предметизацію й утворює цілісне явище – людське мислення [11, с. 555]. Причому рефлексія, на думку Г. П. Щедровицького, завжди має декілька форм: вона часто здійснюється як рефлексивне ставлення у формах мислення та мисленнєвої імітації дій інших; є як механізмом мислення, так і своєрідною самостійною інтелектуальною формою, що визначає саме мислення, є первинною щодо нього.

Отже, діагностика професійного мислення психолога відповідно до миследіяльнісного підходу має бути спрямована на: по-перше, визначення ступеню адекватності миследіяльності фахівця існуючим у соціальному та професійному середовищі науковим нормам (логіки і психології); по-друге, виявлення здатності до розуміння тексту іншого, механізмів, які його забезпечують (наприклад, децентрація); по-третє, визначення рівня здатності психолога “вийти у рефлексивну позицію”, що передбачає не лише діагностику рівня його рефлексивності, а й виявлення рівня розвиненості рефлексії, методологічного рівня. Для цього використовується, наприклад, метод словесних самозвітів досліджуваних про те, що їм відомо про власне мислення

(про операції мислення та з якою метою вони будуть використовуватися при вирішенні експериментальних завдань) (А. Браун [12]).

Щодо третього, особистісного, підходу, то оскільки його положення дають нам підстави відповісти на такі запитання як: 1) які власно мисленнєві властивості зумовлюють професійне мислення фахівця; як вони організуються у цілісну систему; який її системоутворювальний елемент; 2) як групуються індивідуальні властивості у професійні якості, що зумовлюють успішну мисленнєву діяльність фахівця, – то діагностика професійного мислення психолога спрямовується на визначення його основних мисленнєвих властивостей.

Здійснений нами порівняльний аналіз праць вітчизняних і зарубіжних учених надає можливість стверджувати, що основними, інтегративними властивостями професійного мислення психолога визначаються: системність, узагальненість, інтегративність, домінантність (спрямованість на визначення основного), економічність, історизм (дотримання загальної логіки подій), пізнавальна відкритість, аналітичність, критичність, креативність, деідеологізованість, незалежність, рефлексивність (О. Г. Асмолов, Т. А. Вауліна, М. Дакснер, Н. І. Пов'якель, Г. С. Рубан, В. А. Семиченко, Л. Б. Шнейдер та ін.).

Крім того, оскільки відповідно до особистісного підходу системоутворювальною властивістю фахівця визнана спрямованість як динамічна тенденція (С. Л. Рубінштейн), смислоутворювальний мотив (О. М. Леонтьєв), домінуюче ставлення (В. М. М'ясищев), основна життєва спрямованість (Б. Г. Ананьєв), динамічна організація сутнісних сил людини (О. С. Прангішвілі), сенс (Д. А. Леонтьєв) тощо, то саме вона визначає професійну мисленнєву діяльність особистості. Відтак, діагностика професійного мислення психолога має передбачати і визначення його ціннісно-мотиваційної сфери.

Таким чином, відповідно до особистісного підходу визначення ступеню розвиненості професійного мислення психолога має містити діагностику його

властивостей, яка відбувається у більшості досліджень за допомогою малоформалізованих методів – опитувальників та шкал самооцінки. А без застосування експериментальних методів їх результати не можуть вважатися об'єктивними.

Отже, діагностика професійного мислення фахівця взагалі і психолога зокрема має бути комплексною, системною та містити як комплексні методи вербалізації процесу вирішення професійних завдань, так і методи визначення відповідності мисленнєвої діяльності нормам логіки та психології, методологічності мислення, а також методики, спрямовані на виявлення ступеню розвиненості мисленнєвих властивостей, насамперед, економічності, рефлексивності, децентричності, аналітичності.

Перспективи подальших досліджень у цій проблемній сфері полягають, передусім, у розробці валідних і надійних психодіагностичних методик, що нададуть можливість визначити рівень розвиненості як професійного мислення психолога в цілому, так і окремих його складових.

Список використаної літератури

1. Брушлинский, А. В. Психология мышления и проблемное обучение / А. В. Брушлинский. – М. : Знание, 1983. – 89 с.
2. Дункер, К. Подходы к исследованию продуктивного мышления // Психология мышления / К. Дункер ; под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. А. Спиридонова, М. В. Фаликман, В. В. Петухова. – М. : АСТ ; Астрель, 2008. – С. 50–67.
3. Завалишина, Д. Н. Практическое мышление: Специфика и проблемы развития / Д. Н. Завалишина. – М. : Институт психологии РАН, 2005. – 376 с.
4. Кашапов, М. М. Психология профессионального педагогического мышления (методология, теория, практика) / М. М. Кашапов // Психология профессионального педагогического мышления ; под ред. М. М. Кашапова. – М. : Изд-во Института психологии РАН, 2003. – С. 73–143.
5. Корнилов, Ю. К. Психология практического мышления : монография / Ю. К. Корнилов. – Ярославль : ДИА-Пресс, 2000. – 205 с.

6. Мехтиханова, Н. Н. Исследование практического мышления: методические проблемы / Н. Н. Мехтиханова // Практическое мышление и опыт: ситуативность и инструментальность обобщений : сб. статей / под ред. проф. Ю. К. Корнилова. – Ярославль, 2000. – С. 114–135.

7. Мислення в діяльності молодших школярів / за ред. Г. С. Костюка, Г. О. Балла. – К. : Рад. шк., 1981. – 155 с.

8. Путляева, Л. В. О роли пауз при решении задач с использованием технических схем / Л. В. Путляева // Вопросы психологии труда, трудового обучения и воспитания. – Ярославль, 1971. – С. 23–34.

9. Семенов, И. Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.

10. Щедровицкий, Г. П. Лекции по психологии / Г. П. Щедровицкий // Вопросы саморазвития человека. – К., 1991. – Вып. 3. – С. 3–32.

11. Щедровицкий, Г. П. Мышление – Понимание – Рефлексия / Щедровицкий Г. П. – М. : Наследие ММК, 2005. – 800 с.

12. Brawn, A. L. Communities of learning and thinking, or a context by any other name / Brawn A. L., Campione J. C // Developmental Perspectives on Teaching and Learning Thinking Skills. – Basel : Karger, 1990. – P. 112–224.

13. Ericsson, K. A. Prospects and limits of the empirical study of expertise / Ericsson K. A. and Smith J. // Toward a general theory of expertise: Prospects and limits. – Cambridge Un. Press, 1991. – P. 267–290.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Гура О. І.